

A Bitter Taste of Freedom (2011, instr. Marina Goldovskaja).

Frihedens bitre eftersmag

Dokumentariske fremstillinger af det ny Rusland

Af Vibeke Sperling

Russisk dokumentarfilmproduktion er ramt af krise, så på seneste Artdocfest, den russiske dokumentarfilmfestival, som i november-december 2010 blev afholdt for fjerde gang, var der åbnet for udenlandsk producerede film. Og der er rigtig mange, som beskriver livet for russerne her snart tyve år efter kommunismens fald. Mange er af russiske instruktører, der er søgt til udlandet – som Marina Goldovskaja, der med *A Bitter Taste of Freedom* (USA/Sverige 2011) har leveret det seneste flotte

eksempel. Filmen havde verdenspremiere i Stockholm i marts.

Med udgangspunkt i mordet på den modige journalist Anna Politkovskaja i Moskva i oktober 2006 har *Ein Artikel zu viel* (2008, *Letter to Anna*) af Eric Bergkraut hidtil været den foretrukne film om ytringsfrihed i Rusland. Men Goldovskajas dokumentar må siges at være den ultimative film om Anna. Den går let hen over selve mordet og alle spekulationerne omkring det, men går tæt på personen Anna

med et væld af medvirkende, der fremhæver hendes unikke indsats frem for alt i dækningen af krigen i Tjetjenien.

Men filmen er befriende ikke-glorificerende. En tidligere kollega kalder hende ”chokerende uprofessionel og ude af stand til at adskille facts fra følelser”. En anden siger: ”En kvinde kan ikke være objektiv i krig”. Over for dem står kollegaen, der siger: ”Hun lavede sand dybdeborende journalistisk som næsten ingen anden i Rusland”.

Mordet på Anna marginaliserede yderligere dokumentaren som genre i Rusland, da angsten greb både russiske journalister og filmmagere.

Goldovskaja fortæller den lange historie om udviklingen fra Mikhail Gorbatsjovs perestrojka over frihedens gennembrud med kommunismens fald til tilbageslag og angstens genkomst, efter at Vladimir Putin kom til som præsident i 2000.

I en tidligere dokumentar, der blot hedder *A Taste of Freedom* (1991), beskriver Goldovskaja begejstringens tid med også mange bange forudannelser.

Eksotisk dyr. I dokumentaren om den efterfølgende ’bitre smag’, som mordet på Anna forstærkede, siger journalisten selv under et besøg i USA (for at modtage en af de mange priser, som hun fik for sit mod): ”De ser på mig som et eksotisk dyr.” Hun ler ad de ’dumme spørgsmål’, om hun ikke føler sig truet, og giver en overbevisende, helt personlig begrundelse for at trodse alle dødstruslerne: ”Jeg er blevet meget mere interessant for mig selv af alt det, som jeg har set.”

Vi får de dramatiske historier om gidseldramaet i Dubrovka Teatret i Moskva i 2002 og på skole nr. 1 i Beslan i Nordossetien i 2004. Men Goldovskaja fortæller de historier på en helt ny måde. Ikke den

individuelle tragedie, men samfundets. Og garneret med vestligt hykleri og kynisme. Viceambassadøren ved den amerikanske ambassade i Moskva kan ikke forstå, at Anna er så ivrig efter at afsløre regimets løgne om stormen på Dubrovka, der kostede 129 civile og alle gidseltagerne livet. Efterretningstjenesten FSB kaldte det ’en statshemmelighed’, hvilken dødelig giftgas der dræbte dem, så lægerne var magtesløse. Viceambassadøren siger til Anna: ”Det er jo samme slags hemmeligheder som om mordet på Kennedy.”

Hun var ”en drømmer, der troede, at tingene ville forbedres hurtigt,” siger en medvirkende. Nej, det var hun ikke, viser filmen. Hun vidste, at positive forandringer kræver tid, men det gjorde hende rasende, at det spirende demokrati blev slået tilbage under Putin.

Den samme vrede driver Goldovskaja, der bedre end nogen anden dokumentarist skildrer tilbageslagene og den deraf følgende demoralisering af det russiske samfund.

Men tilbage til Anna. Om den udbredte opfattelse, at Anna svigtede sin familie i kampens hede, siger datteren Vera: ”Vi havde et fuldt udfoldet familieliv. Hun klarede begge dele.”

Sønnen Ilja smiler vemodigt ad modernens engagement ”for at hjælpe mennesker med at løse deres ofte uløselige problemer”. Uløselige, fordi regimet ikke vil løse dem, især ikke for tjetjernerne. Anna siger, at hun opsøger ”almindelige menneskers historier” og ikke interesserer sig for ”politiske intriger”.

En bragende flot dokumentar og fantastiske billeder fra bl.a. skiftevis et snedækket og et regnfuldt Moskva. Goldovskaja kan bare sit håndværk efter 32 tidligere dokumentarfilm.

Smagen af frihed. Da Gorbatsjov kom til i 1985, var Goldovskaja allerede en højt respekteret dokumentarfilmmager i Sovjetunionen, parat til at skildre effekterne af hans perestrojka – som i *A Taste of Freedom*. Den kredser om to af hendes tidligere elever, den feterede tv-vært Sasja Politkovskij og hans kone Anna. Mens Sasja gik til i druk, trådte Anna, der tidligere havde tjent penge ved bl.a. at gøre rent, frem i mere end egen ret.

Goldovskaja mødtes jævnligt med dem som led i et projekt om ændringerne i Rusland i to årtier efter perestrojka. ”Jeg indfangede det russiske demokratis opstigning og fald,” siger hun. I *Povezlo Rodils'a v Rossii* (1994, *Lucky to Be Born in Russia*) ses hendes særlige dagbogsstil i fortællinger om følelserne i det russiske samfund under perestrojka, der kulminerede med kupforsøget imod Gorbatsjov i august 1991.

Goldovskaja har nu i over 40 år delt sin tid mellem dokumentarproduktionen og undervisning i genren, hvor hun, før hun forlod Rusland og flyttede til Los Angeles, havde flere forskellige arbejdsgivere for at være uafhængig. ”Det var en måde at redde mig selv fra den totalitære stat. Hvis du ikke kan lide en af dine chefer, kan du bare skride,” som hun har udtrykt det. Mens hun således frelste sig selv, skrev hun seks bøger om dokumentarfilm, to afhandlinger og tog en ph.d.-grad fra Moskvas Statsfilminstitut.

Blandt Goldovskajas perler er *Three Songs About Motherland* (2008), hvor hun skildrer tre byers kollision mellem fortid, nutid og fremtid: Komsomolsk-on-Amur i Ruslands fjerne Østen, et stadig levende symbol på den sovjetiske industrialisering i 1930'erne; det kosmopolitiske Moskva, der siger farvel til den frygtløse Anna Politkovskaja, med mordet på hende som udslag af postkommunismens brutalise-

A Taste of Freedom (1991, instr. Marina Goldovskaja).

ring og retsløshed for kritikere; og endelig fortæller indbyggere i Khanty-Mansijsk, et af centrene i den sibiriske olieindustri, om en eventyrby, hvor den kommunistiske drøm blev skyllet væk af røverkaptalisme. Tre sange sunget af den populære sanger Elena Kamburova forbinder de tre historier til et samlet billede af det russiske samfund i dag.

Dokumentarismens nedtur. Russiske filmkritikere fremhæver, hvordan en glørværdig dokumentarfilmtradition fra sovjettiden er gået tabt, og nævner bl.a. Felix Sobolevs *Ja i Drugil* (1971, *Myself and Other*) som et af mange fremragende eksempler på dokumentarfilmkunst på trods af kommunismen. Den handler om den sovjetiske intelligentsia, der gik med mængden og bakkede, hver gang den blev udsat for pres.

Sådan film var ikke dissidentproduktioner, men ærlige afspejlinger af livet. Dokumentar- og fiktionsfilm endte ofte på censurens hylder, men det var undertiden svært for censorerne at afvise de populære film om videnskabelige emner, da de ofte var tilsyneladende neutrale.

My Father Evgeni (2010, *Min fader Jevgenij*, instr. Andrej Zagdanski).

Olga Sherwood, filmkritiker i Skt. Petersborg, er blandt de russiske kritikere, der peger på dokumentarfilmgenrens nedtur i Rusland i de seneste år:

Disciplinen dokumentarfilm har næsten fuldstændig mistet sit sprog og den tidligere effektive måde at kommunikere med publikum på. Væk er talen, der var bygget på det virkelige liv, og derfor stærk og overbevisende. Dagens publikum forstår ikke det gamle billedsystem, og intet nyt er skabt i stedet. (Sherwood 2011).

Hun fremhæver, at den sovjetiske tradition for dokumentarfilm var stærk, set i bakspejlet. Sovjetunionen havde fire skoler for dokumentarfilm og populærvidenskabelige film. De lå i Kijev, Leningrad (nu Skt. Petersborg), Riga i Letland og Jekaterinburg ved Ural i Rusland. Men med Sovjetunionens sammenbrud gik også den stolte dokumentartradition mere eller mindre i opløsning:

Der kan ikke herske megen tvivl om, at Sovjetunionens sammenbrud og den moderne teknologiske revolution skabte en krise i filmverdenen generelt, men betød et større slag for dokumentarfilm end for andre filmgenrer. Erfarne dokumentarister døde uden at have overgivet deres kundskaber til yngre. (ibid.).

Mens filmindustrien tilpassede sig det nye marked, og internationale filmfestivaler tyder på stor fremdrift, ”blev dokumentarfilmen kørt ud på sidelinjen. I stedet kom ideologiseret og flaksende tv-junk,” skriver Olga Sherwood. Og måske har hun ret i, at krisen for dokumentarfilm ikke mindst skyldes, at russerne ikke kan lide at se sandheden om sig selv: ”Folk er dødtrætte af virkelighed og ønsker simpelthen underholdning. Og Kreml er tilfreds med den aktuelle tv-føde.”

Fortiden ses og formidles gennem pseudohistoriske briller og meningsbaseret journalistik, der dybest set ikke afviger fra

metoden i sovjettidens historiebøger, mener hun.

Set fra udlandet. Som en af undtagelserne fremhæver Sherwood en dokumentarfilm, som ikke er skabt af en russer, men dog af en tidligere sovjetborger, ukraineren Andrej Zagdanskijs *My Father Evgeni (Min fader Jevgenij, USA/Ukraine 2010)*, der har vundet flere internationale priser og var med på Artdocfest. Filmen skildrer faderens liv som skuespilforfatter og chefredaktør på baggrund af kommunismens stagnation, der banede vejen for perestrojka og endelig for kommunismens fald. Zagdanski er en af de mange af det tidligere Sovjetunionens gode dokumentarister, der emigrerede. Han tog til USA i 1992 som 36-årig.

Faderen, der aldrig drog ud, stilles over for emigrantens erfaringer. Symbolsk løftes kameraet op i en enorm kran for at vise landet, som instruktøren forlod, i fugleperspektiv. På lang afstand. Langsomt forsvinder detaljerne fra tilskuerens syn og det, som står tilbage, er ruiner.

Ifølge kritikere på festivalen afspejler filmen følelserne blandt mange ukrainere og russere. Men spørgsmålet blev stillet, om omverdenen vil forstå, eller om det er lettere at sende egne filmfolk, også folk, som end ikke taler russisk, for at få billeder og dialoger, der virker bekendte for et vestligt publikum.

Det var dokumentaristen Vitalij Manskij, der tog initiativ til Artdocfest og inviterede udenlandske film om Rusland med på dette års dokumentarfilmfestival. Nogle af de viste film kom fra tidligere sovjetrepublikker, andre fra berømte russiske dokumentarister, der har boet i Europa eller USA i de sidste par årtier, men som skaber film om den postsovjetiske virkelighed. Endelig er der russiske instruktører,

som ikke har kunnet finde producenter i deres eget land, men har fundet støtte i Europa til internationale produktioner.

Ligesom Afrika og i mindre omfang Asien og Latinamerika tiltrækker Rusland internationale filmskabere, der vil tilfredsstille deres interesse for det eksotiske, om det er hverdagshistorier i en obskur afkrog af landet eller historiske, kulturelle og humanistiske features om verdens arealmæssigt største land.

Censuren sniger sig tilbage. Olga Sherwood påpeger, at i perestrojkaens første år gjaldt det for russiske og udenlandske filmmagere åbningen for tidligere forbudte emner. Arkiver blev åbnet og samfundets dybe sår stillet til skue. Mange vesterlændinge kom russiske dokumentarfilmskabere til økonomisk hjælp, måske især finsk tv, der stod bag mere end 30 dokumentarfilm om Rusland fra midten af 1980'erne.

Og så kom nye manifestationer af censur. Arkiver blev lukket igen, eller det var kun muligt at få adgang til historisk materiale mod betaling, ofte så stor, at det i sig selv bidrog til et tilbageslag for russisk dokumentarfilm om historiske emner. Og Kreml udvalgte sine egne 'dokumentarister'.

Den estiske *Revolutsioon, mida polnud* (2008, *The Revolution that Wasn't*) har ikke været vist i russiske biografier eller på russisk tv, men den har fået flere priser i Rusland, herunder Artdocs Laurel Branch i kategorien Bedste Film i 2009. Filmen, der er instrueret af den russisk uddannede Aljona Polunina, skildrer Rusland i 2007, året før præsidentvalget. Den følger oppositionspolitikere som Eduard Limonov, tidligere skakmester Garry Kasparov og tidligere ministerpræsident Mikhail Kasjanov. Men hovedpersonerne er Anatolij og Andrej, veteranrevolutionære, der siden

Tankograd (2009, instr. Boris Bertram). Foto: Magnus Nordenhof Jønck.

1997 har været medlemmer af en forbudt politisk organisation. Filmen følger dem gennem et år, som de så som starten på et nyt liv med Ruslands valgfeber. Denne gang tydede samfundsfeberen på, at noget nyt ville ske. Men der skete intet.

Ifølge Sherwood fik de sorte sider af russisk liv overtaget i den internationale dokumentarverden, ofte uden dybtgående analyser eller i den store kunstneriske form. De efterlod det indtryk, at den russiske bjørn nu bare var svag, og at landet ikke havde noget seriøst kunstnerisk liv. Hun skriver:

Udenlandske dokumentarfilmmagere (ikke bare europæere eller engelsktalende, men også japanere) er meget interesserede i hele den ordinære verden: de filmer overalt. Denne nysgerrighed med finansiel støtte skaber sand beundring, men også stor misundelse

blandt vore filmskabere. Men det store spørgsmål er, hvor mange russiske filmskabere der kan leve op til europæiske standarder. (Sherwood 2011).

På Artdoc-filmfestivalen afslørede japanere igangværende planer om en film i anledningen af tyve-året for Sovjetunionens sammenbrud i slutningen af i år.

Miljø og udkantsområder. På festivalen blev det fremhævet, at truslerne imod miljøet i det vældige land fortjener større interesse fra russiske og internationale dokumentarfilmmagere. Der var et fornemt eksempel med, danskeren Boris Bertrams *Tankograd* (2009), der hentede en pris hjem for bedste dokumentar i fuld spillefilmslængde.

Filmen handler om dagliglivet i verdens

nok mest radioaktivt forurenede by, Tjelabinsk ved foden af Uralbjergene, hvor intet synes ændret siden sovjettiden. Men unge hovedpersoner forsøger at ændre deres helt eget liv i en amatøransatrup. De forelsker sig, bliver gift og får børn og fortæller os det hele. Om katastroferne for indbyggerne efter ikke mindre end tretten ulykker med stort radioaktivt udslip siden 1949.

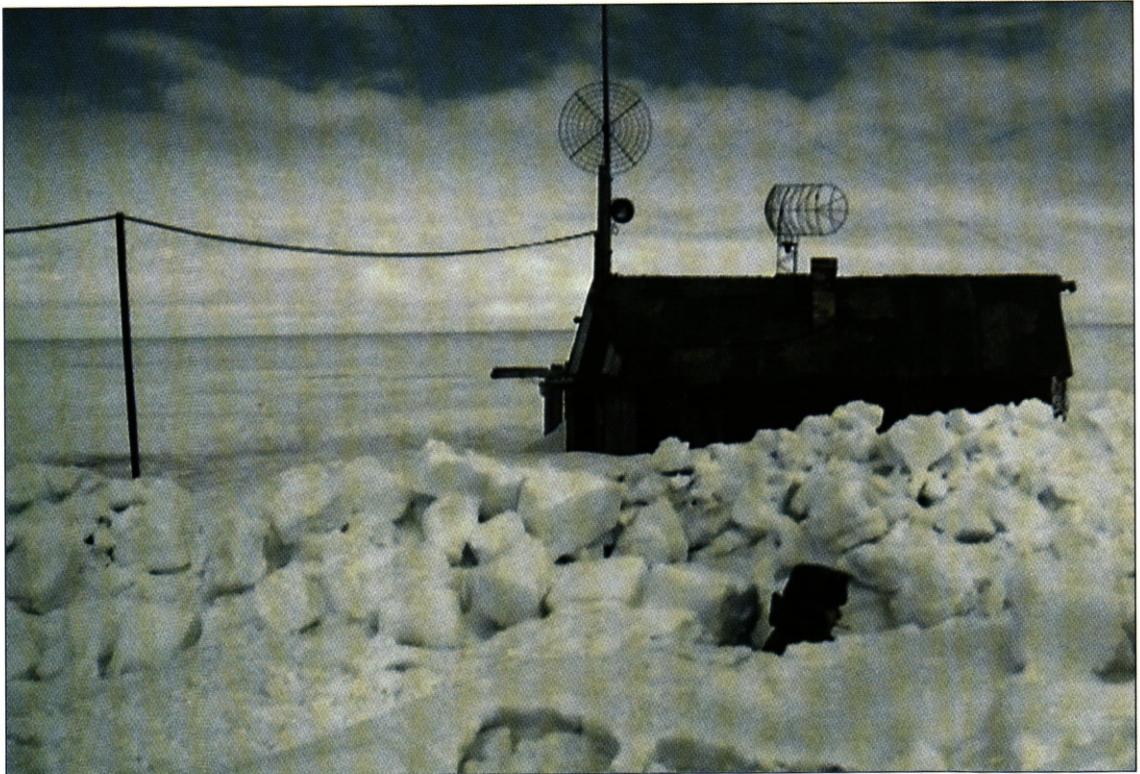
Det er en sørgelig, men livgivende fortælling om menneskers overlevelsessevne og det forunderlige i, at det gudsforladte Tjelabinsk har en af Ruslands mest vibrende dansescener.

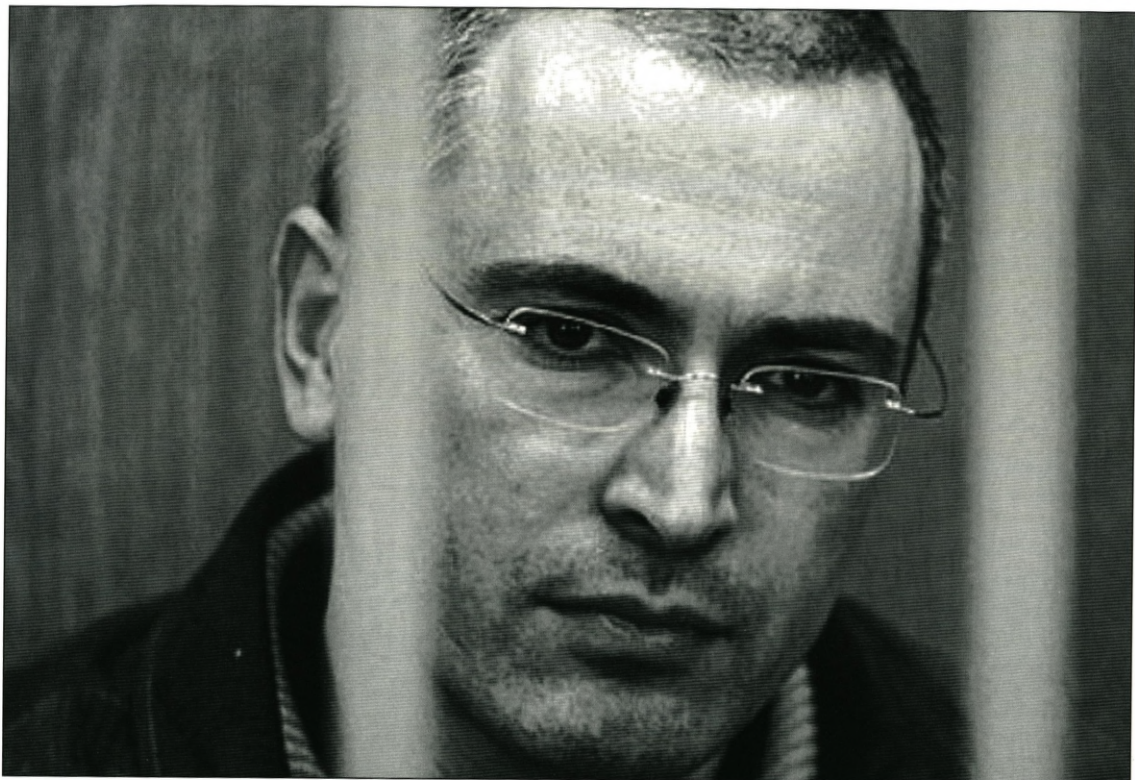
På festivalen bidrog den polske instruktør Michal Marczak også med indsigt i livet i Ruslands yderområder. Filmen *Koniec Rosji* (2010, *At the Edge of Russia*) skildrer en af det russiske militærs sidste forposter, set igennem en nitten-årig soldats øjne.

Som det hedder i introduktionen til filmen: ”Midt ude i det vidtstrakte, tilfrosne ingenting og over tusind kilometer fra det nærmeste træ er en håndfuld gamle soldater og deres unge assistent overladt til sig selv, den storslåede natur og de forældede politiske idéer, der holder dem i skak, mens de selv holder usynlige fjender borte fra de russiske grænser.”

Den unge Aleksiej må vinde sine aldrende overordnede respekt ”i hverdagens mere eller mindre absurde og unødvendige ritualer og rutiner”. *At the Edge of Russia* kritiserer ikke, men giver et humant billede af isolerede mænd, der søger tilflugt fra det civile livs uhåndterlige kaos i militærets selvpålagte orden og disciplin. En disciplin, der kun afbrydes af vodka og sørgmodige sange. Filmen fik en pris for bedste debut og blev kaldt ”ren filmpoesi”.

At the Edge of Russia (2010, instr. Michael Marczak).

Khodorkovsky. *How The Richest Man In Russia Became Its most Famous Prisoner* (2011, instr. Cyril Tuschi).

Men trods alt ender mange instruktører, der sendes til landet, med at forelske sig i Rusland og ”vende tilbage, igen og igen,” som den polsk-svenske instruktør Jerzy Sladkowski udtrykte det på festivalen, hvor han tilkendegav stor sympati for russiske filmkunstnere, da han sagde: ”Vi tager næring af jer. Vi laver selv filmene, og så viser vi dem i vores egne lande.”

Kvindebilleder. Blandt filmene på Artdocfest var også Jerzy Sladkowskis *Vodka-fabriken* (Sverige 2010), der retter kameraet mod Tatjina og hendes datter Valentina, der bor i den kedsommelige og glemte provinsby Sjiguljovsk, 1000 km sydøst for Moskva. 22-årige Valentina arbejder på en vodkafabrik, 50-årige Tatjana er buschauffør. Valentina drømmer om at flytte til ho-

vedstaden og blive skuespiller.

Nogle af kvinderne arbejder kun på fabrikken for at tjene penge nok til at forlade byen. En ung kvinde vil ligesom Valentina flygte til Moskva for at blive skuespiller, selv om hun angiveligt er blottet for talent. Og da hun drager af, efterlader hun sit barn.

I forrygende billeder med lystig og melankolsk hverdags snak blandt fabriksarbejderne fører instruktøren tilskueren med helt ind til samlebåndene – og ind i folksjælen, for nu at udtrykke det banalt. Snak om den postsovjetske virkelighed, der har ødelagt deres ægtemænd, ikke mindst med det produkt, som kvinderne producerer. Og nu er virkeligheden ved at ødelægge dem.

Pink Taxi (2008) af den tyske instruktør

Uli Gaulbe viser et helt andet kvindebillede: storbykvindernes. De tre hovedpersoner arbejder alle i et lille taxaselskab, som kun kører for kvinder. De lytter til deres historier og fortæller deres egne, også om håbløse mænd ligesom derude i provinsen.

Khodorkovskij og de nye tider. En af de mest omtalte film på dette års filmfestival i Berlin var en dokumentarfilm uden for konkurrencen, *Khodorkovsky. How The Richest Man In Russia Became Its most Famous Prisoner* (Tyskland 2011) af den tyske instruktør Cyril Tuschi. Før filmen om den tidligere russiske oliemagnat og Vladimir Putins fjende, Mikhail Khodorkovskij, var helt færdig, blev Tuschis computer og hardwareudstyr stjålet fra hans hotelværelse på Bali. Og et par dage efter blev hans kontor i Berlin vandaliseret og fire computere med filmmateriale stjålet.

Der blev spekuleret meget i, om Ruslands efterretningstjeneste, FSB, dermed forsøgte at forhindre premieren, men en kopi var allerede sendt til Berlinale's arrangører.

Filmen er ikke nogen idolisering af Khodorkovskij, så hvorfor en hemmelig aktion imod den? Tuschi selv har ikke villet spekulere i det, men måske regnede FSB med, at filmen efter den megen kritik i Vesten af den politiserede retssag imod Khodorkovskij ville tegne et lidet flatterende billede af dagens Rusland. Men hvad der end lå bag historien, sikrede den Tuschi megen omtale op til premieren i Berlin.

Tuschi har i fem år rejst verden rundt for at tale med Khodorkovskijs businesspartnere, familie og venner til krøniken om oliemagnatens storhed og fald. Han havde også en udførlig brevveksling med Khodorkovskij til og fra dennes fængsel i Sibirien.

Her skriver Khodorkovskij det, som vi

har hørt mange gange før: ”Jeg tror, at den vigtigste grund var, at jeg støttede den politiske opposition.”

Blandt filmens styrker er, at den ikke drager nogen entydige konklusioner. Det er et essay, der overlader det til tilskuerne at drage deres egne. ”Det mener jeg er bedre end at skildre det slemme Østen og det gode Vesten, den gode Khodorkovskij og den onde Putin,” har instruktøren sagt. Tuschi, der før denne dokumentar lavede spillefilm, følte sig draget af ”de shakespearske dimensioner ved Khodorkovskijs skæbne”.

Khodorkovskij var medlem af Komso-mol som studerende og brugte partiforbindinger til at etablere en af landets første private banker i 1988. Efter kommunismens sammenbrud ekspanderede han, blev ejer af det nu hedengangne olieselskab Yukos og skabte sig en formue på otte milliarder dollars.

Vi ser en dramatisk, tegnefilmagtig rekonstruktion af hans arrestation i 2003, efter at han offentligt havde kritiseret Putin og finansieret oppositionen imod den daværende præsident. Anklaget for pengeafpresning, skattesvig og hvidvask af penge ved to retssager, senest dømt i december sidste år med udsigt til at blive i fængsel til 2017.

”Jeg havde idéen om ham i sneen, hørte Tjajkovskij i mine ører og forestillede mig, at han ville blive løsladt. Det var fantasi, men så fandt jeg ud af, hvor komplekst det hele var,” har instruktøren sagt.

I filmen blændes der op med smukke scener i Sibirien, en klosterkirke i sneen og to unge, hvoraf den ene slet ikke aner, hvem Khodorkovskij er, selv om hans fængsel er tæt ved. Vi ser ham før arrestationen uden bodyguards, hvor han siger: ”Livvagter kan ikke stoppe dem, som virkelig vil dræbe dig.”

Vodkafabriken (2010, instr. Jerzy Sladkowski).

Den tidligere økonomiminister Jevgenij Saburov siger: "Oligarkerne har regeringen selv skabt". Han fortæller om, at præsident Boris Jeltsin i 1990'erne gav Khodorkovskij olieselskabet Yukos til dumpingpris.

Oligarkerne løb med arvesølv, men blev fastholdt i regeringens net. De købte andele for næsten ingenting, men andelene var underlagt restriktioner, så de ikke frit kunne sælge dem. "De betalte millioner til Kreml-administrationen. Magten vil rådne som af cancer, der vil ødelægge hele samfundet," siger en tidligere minister i filmen.

Se, hvad det er blevet til. Moderen taler om sønnen Misjas drømme for Ruslands fremtid og siger: "Og se, hvad det er blevet til". Det blev i første omgang til kaos, for som tidligere økonomiminister Ivan Silajev siger: "Ingen kendte vejen til kapitalisme. Vi kopierede europæerne og amerikanerne."

Oligarkerne overraskede, da nogle af dem, herunder Khodorkovskij, opsøgte regeringen, der troede, at de kom efter penge. De kom ikke efter penge, "men ville

i stedet lære os noget," siger Silajev.

Men det var ikke en regering, som mente at kunne lære noget. Bureaukraternes monopol havde erstattet kommunisternes, som det hedder i filmen om Anna Politkovskaja. Hun og Mikhail Khodorkovskij symboliserer henholdsvis Ruslands politiske og økonomiske udvikling og siger uendeligt meget om Rusland af i dag.

Blandt dokumentarfilm om dagens Rusland er der, som nævnt, en overvægt af produktioner af udenlandske instruktører og russere, som har forladt landet. Men de vender hele tiden tilbage – som Marina Goldovskaja.

Og mon ikke russere i al almindelighed en dag begynder at interesse sig for, hvorfor det er gået landet, som det er. Så vil de have masser af lærerige dokumentarfilm at søge til – også en række russiske, som i dag mest har kultstatus.

Litteratur

Sherwood, Olga: "The Russian documentary: an endangered breed", jan. 2011, Open Democracy.